

- ²⁴ Р е й н Г. Е. Указ. соч. — С. 18.
- ²⁵ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 56, од. зб. 342, арк. 15 зв.
- ²⁶ Див.: Г р о м о в а А. М., Д у д ч е н к о А. А., Г о л у б е в А. П., Б а р а б а ш А. О. Становлення рододопомоги на Полтавщині // Історія української медицини... — С. 14.
- ²⁷ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 517, од. зб. 344, арк. 196.
- ²⁸ Див.: Там же, ф. 1191, оп. 1, од. зб. 300, арк. 118.
- ²⁹ Див.: Там же, ф. 442, оп. 1, од. зб. 7563, арк. 1—12, 14.
- ³⁰ Там же, оп. 663, од. зб. 24, арк. 76.
- ³¹ Там же, оп. 644, од. зб. 331, арк. 10.
- ³² Там же, оп. 623, од. зб. 100, арк. 57.
- ³³ Р е й н Г. Е. Указ. соч. — С. 59.
- ³⁴ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 656, од. зб. 132-в, арк. 3—10.
- ³⁵ Див.: Там же, оп. 653, спр. 2, арк. 66—66 зв.
- ³⁶ Там же, оп. 632, од. зб. 126, арк. 1—56; Там же, оп. 636, од. зб. 647, ч. VI, арк. 12.
- ³⁷ Там же, ф. 2018, оп. 1, спр. 299, арк. 8.
- ³⁸ Від Бориса Писанки “Про село Попівку” // Родовід (1991). — С. 23.
- ³⁹ ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 630, од. зб. 2, арк. 168-а. Для порівняння: в цьому ж звіті тільки в березні зафіксовано 8 випадків насильницької смерті немовлят у 2—4 місячному віці (4 з них сталися в м. Києві). Ця цифра і в наступні місяці залишається майже незмінною.
- ⁴⁰ П о п о в Г. Назв. праця. — С. 348.
- ⁴¹ Вікторівка Маньківського р-ну Черкаської обл. Інф. Віра Іванівна Журба, 1922 р. н. Запис 2000 р.
- ⁴² ІМФЕ, ф. 1-дод., од. зб. 270, арк. 50 (с. Виступовичі Овруцького р-ну Житомирської обл.).
- ⁴³ С. Березівка Маньківського р-ну Черкаської обл. Інф. Ірина Данилівна Кучерина, 1921 р. н. Запис 2000 р.
- ⁴⁴ Див.: Г о р и н ь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX — 30-ті роки XX ст.). — К., 1993. — С. 186.

М. А. ЖУРБА (Київ)

Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний альянс (20-ті рр. ХХ ст.)

У селянському середовищі України 20-х рр. поряд з такими доктринальними прокомуністичними об'єднаннями, як комнезами та добровільні товариства Тсоавіахіму, Червоного Хреста, МОДР, виділялися організації, що репрезентували органічну селянському соціуму форму кооперативної громадськості. Вони мали окремий статус, який визначався доцільним змістом господарсько-соціальних функцій кооперативних організацій. Водночас селянська кооперація, представлена Всеукраїнським союзом сільськогосподарсько-кредитної кооперації “Сільський господар”, розглядалася компартійним керівництвом як перехідна ланка до тотального усупільнення в аграрній сфері та використовувалася для підтримки зовнішньополітичних акцій більшовицького режиму, здійснюваних у руслі комінтернівської стратегії.

Тактика компартій в міжнародному кооперативному русі була вироблена на першій інтернаціональній конференції кооператорів-комуністів, скликаній у Москві в листопаді 1922 р. Курс на світову революцію передбачав завоювання компартіями кооперативних організацій на основі безоглядної критики “зрадницької теорії і практики старих проводирів кооперації” та втягнення останньої в класову боротьбу робітничого класу. Реальна відповідність стану кооперативного руху революційним завданням

оцінювалася досить песимістично. Внаслідок того, що провідні органи кооперації майже в усіх країнах перебувають у руках дрібнобуржуазних і реформістських елементів, говорилося в резолюції конференції, вона затемнює класову свідомість пролетаріату, а у дрібних власників створює ілюзію сталості їх господарств та можливості конкуренції з великим капіталом. У зв'язку з цим висувалося завдання утилізації ресурсів кооперації для потреб революції, з залученням кооперативних мас населення до боротьби пролетаріату: йшлося про участь у страйках і демонстраціях, поповнення коштами кооперації страйкових фондів. Оскільки робітничий клас обслуговувала виключно споживча кооперація, то інші її види, насамперед сільськогосподарська, кваліфікувалися як такі, що в умовах капіталістичного ладу не можуть бути революційним чинником, а її завдання не мають нічого спільного з завданнями пролетарської боротьби¹. Радикальна зміна спрямованості кооперативного руху в інтернаціональному аспекті пов'язувалася комуністичним керівництвом з участю радянських кооперативних центрів в діяльності Міжнародного кооперативного альянсу (МКА).

У резолюції з організаційно-технічних питань, прийнятій конференцією 6 листопада 1924 р., вказувалося, що комуністи-кооператори повинні увійти до МКА як представники національних кооперативних спілок, поширюючи свій вплив в Альянсі. При цьому згідно з ортодоксальною марксистською доктриною підкреслювалося, що лише за умов диктатури пролетаріату сільськогосподарська кооперація здатна об'єднати розрізнені індивідуальні господарства у великі рентабельні підприємства, сприяючи, таким чином, розвитку колективістської психології дрібних власників і забезпечуючи їх зв'язок з пролетарським господарським апаратом².

МКА був заснований у 1895 р. представниками ліберального, християнсько-соціалістичного напрямку англо-французького кооперативного руху. Генеральна утопічна ідея засновників МКА, що полягала в досягненні гармонії між великою і дрібною власністю шляхом пропорційної участі пайовиків кооперативних організацій в прибутках капіталістичних підприємств, в післявоєнний час трансформувалася в цілком реальні завдання центру міжнародної кооперації. Вони визначалися як пропаганда принципів і методів кооперації, її розвиток в усіх країнах, захист інтересів кооперативного руху, збирання інформації з виробничих питань та розширення торговельних відносин між кооперативними організаціями окремих країн³. У статуті МКА закріплювався принцип аполітизму цієї організації. “Кооперація є нейтральною ареною, на якій можуть зустрічатися і співпрацювати люди найрізноманітніших поглядів і переконань, — підкреслювалося в ньому. — Для зміцнення цієї нейтральності, від якої залежить єдність кооперативного руху, усі особи та кооперативи, що приєднуються до Альянсу, визнають, що кооперація є самоціллю і не повинна служити знаряддям ні для якої партії”⁴.

На початку 20-х рр. МКА був найбільшою міжнародною організацією, що об'єднувала майже 100 тис. кооперативних спілок з 50 млн пайовиків більш ніж 30 країн світу⁵. До 1923 р. українську кооперацію в МКА представляли лідери так званого Об'єднання центральних українських кооперативних організацій (ОЦУКО) у складі ліквідованих більшовицьким режимом дореволюційних кооперативних спілок — “Дніпросоюзу”, “Центросоюзу” та Українбанку. В 1921 р. до складу Центрального комітету Альянсу було обрано представника ОЦУКО І. Сербиненка. Керівництво радянської кооперації постійно домагалася виведення цих організацій як не існуючих із складу МКА і натомість включення до нього представництв

кооперативних центрів радянських республік⁶. У свою чергу керівництво Альянсу протестувало проти диктаторських зазіхань компартійного режиму на свободу і незалежність кооперативного руху на підконтрольній більшовикам території⁷. Завершення громадянської війни і перемога більшовиків поховали надії на відродження дореволюційної кооперації. Її представники в МКА остаточно опинилися в стані полководців без армії і змушені були скласти свої повноваження.

Міжнародна кооперативна громадськість висловлювалася за співпрацю з радянською кооперацією. На конгресі МКА в Базелі в 1921 р. більшість делегатів (773 проти 464) всупереч позиції ЦК Альянсу проголосували за визнання радянської кооперації⁸. Керівники МКА змушені були зважати на зміни у настроях у кооперативному середовищі Заходу. До того ж вони розраховували впливати на розвій кооперації на теренах Радянського Союзу в бажаному для себе ключі. З метою виявлення підстав вступу радянської кооперації до Альянсу його комісія в складі генерального секретаря Г. Мея, членів виконкому МКА Ж. Пуасона та Д. Алена в 1922 р. відвідали Росію та Україну. Комісія прийшла до висновку, що “кооперативний рух в Радянській державі розвивається в напрямі повної узгодженості з кооперативним рухом інших країн” і запропонувала прийняти радянські кооперативні центри до Альянсу⁹. У лютому 1923 р. до складу МКА увійшли Вукоопспілка та Українбанк¹⁰.

У зв'язку з господарсько-політичною ізоляцією радянських республік процедура вступу до МКА “Сільського господаря” затягувалася. Ще влітку 1923 р. через представництво Укрзовнішньоторгу в Лондоні “Сільський господар” звернувся до МКА з приводу прийняття українського центру сільгоспооперації до цього міжнародного об'єднання. І лише 19 квітня 1924 р., надіславши на адресу ЦК МКА офіційну заяву про вступ до Альянсу разом з рекомендацією Вукоопспілки та сплативши пайовий внесок у сумі 292 ф. ст., “Сільський господар” отримав офіційне повідомлення про своє членство у МКА¹¹. Характерно, що “Сільський господар” зобов'язувався підкорятися статуту МКА, не будучи навіть ознайомленим з його положеннями, і отримав текст статуту, видрукуваний німецькою мовою, лише 25 червня 1924 р.¹²

В цьому ж році представники селянської кооперації України взяли участь у підготовці до чергового Гентського конгресу МКА. На порядок денний були винесені такі актуальні проблеми міжнародного кооперативного руху, як відносини між різними видами кооперації, межі кооперативного виробництва та роль банків у кооперативній системі. Гостру дискусію на засіданні ЦК МКА, присвяченому підготовці конгресу, викликало обговорення взаємин Альянсу та міжнародних профспілкових об'єднань. Українське представництво запропонувало МКА відмовитися від традиційного нейтралітету як в національному, так і в міжнародному масштабі. Дискусія продовжилася на засіданнях комісії конгресу МКА, який проходив 1—5 вересня 1924 р. Серед 480 делегатів були присутні 10 представників української кооперації. Від імені радянської делегації представник російського “Центросоюзу” Н. Бару закликав кооператорів до скинення влади буржуазії, створивши єдиний фронт з революційними профспілками¹³. Хоча більшістю голосів делегатів конгресу, які не сприймали ідей соціальної революції і класової боротьби, радянська пропозиція про відмову МКА від традиційного політичного нейтралітету була відхилена, на її підтримку висловилося 183 делегати¹⁴, що свідчило про наявність лівозорієнтованих сил в європейському кооперативному русі, спокушених гаслом встановлення соціальної справедливості. До Центрального комітету Альянсу, обраного на конгресі у складі 60 членів, увійшли 14 представ-

ників кооперативних організацій СРСР, з яких половина припадала на Україну¹⁵.

В цілому конгрес пройшов під знаком конфронтації радикально налаштованого радянського представництва з переважаючою більшістю поміркованих делегатів кооперативних спілок, що традиційно блокувалися в МКА. Протистояння проявлялося навіть в зовнішніх процедурних формах кооперативного з'їзду. Завершення конгресу виконанням кооперативного гімну радянська делегація перебивала співом "Інтернаціоналу"¹⁶. І хоча українська делегація представляла в основному організації, що обслуговували потреби сільської людності, інтереси селянської кооперації радянське керівництво відсувало на задній план і підпорядковувало завданням "диктатури пролетаріату" в світовому кооперативному русі.

Такою ж безкомпромісною була позиція українського представництва в міжнародних структурах, сателітних МКА. На міжнародній конференції жінок-кооператорів, яка відбулася в тому ж Генті наприкінці вересня 1924 р. і започаткувала Міжнародну кооперативну жіночу гільдію (МКЖГ), представник України М. Левкович сформулювала кредо радянських жінок-кооператорів, заявивши, що кооперація лише тоді служить інтересам трудящих, коли подає допомогу пролетаріату в боротьбі за знищення буржуазного суспільного устрою. А після відмови президії конференції обговорити окремо питання про здобутки кооперації за умов більшовицького режиму, радянські делегати в знак протесту залишили цей міжнародний форум¹⁷.

Разом з тим присутність радянських представників на конгресах МКА стимулювала інтерес кооперативної громадськості Заходу до процесів, що відбувалися на теренах, контрольованих компартійним режимом. В червні 1925 р. англійські кооператори Ф. Грінвуд та В. Гартлей, які підтримали радянські пропозиції на Гентському конгресі, відвідали Ленінград. Представництво "Сільського господаря" в північній столиці СРСР організувало їх зустріч з метою ознайомлення гостей із станом кооперативного руху в Україні¹⁸. Актуальність англо-українських кооперативних контактів посилювалася тим, що загальносоюзне кооперативне керівництво не приділяло належної уваги популяризації досягнень української кооперації за червоним кордоном. У брошурі "Сільськогосподарська кооперація в Радянському Союзі", видрукуваній німецькою мовою в 1925 р. в Берліні, йшлося лише про російський центр сільськогосподарської кооперації "Сільськосоюз"¹⁹. Про діяльність "Сільського господаря" навіть не згадувалося, хоч на 1925 р. він налічував 12 273 сільгосптовариства, що об'єднували 1312 тис. членів. 18 спілок і 1224 товариства налічувало на цей час Всеукраїнське кооперативне об'єднання по збуту і експорту продукції птахівництва "Кооптах"²⁰.

Діяльність українських кооперативних центрів, включаючи і "Сільський господар", у складі МКА жорстко регламентувалася владою. Згідно з постановою кооперативної наради при ЦК КП(б)У 23 лютого 1925 р. при організаційно-розподільному відділі ЦК за участю представників "Сільського господаря", "Вукоопспілки", Укрсільбанку та "Книгоспілки" була створена підкомісія для вироблення принципів та форм звітності української кооперації перед МКА²¹. Менш ніж за півроку політбюро ЦК КП(б)У 20 липня 1925 р. спеціально заслухало питання про відносини української кооперації з Міжнародним кооперативним альянсом. За доповіддю секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича була прийнята інструкція, відповідно до якої усі стосунки українських кооператорів з МКА з принципових питань повинні були відбуватися з обов'язкової санкції ЦК КП(б)У і при узгодженні з кооперативним керівництвом СРСР, а обмін

інформацією з Альянсом — здійснюватися через апарат Міжсоюзної кооперативної ради. Особисті контакти членів ЦК МКА від України регламентувалися постановою, яка вказувала: “Запропонувати усім членам Альянсу від України, де б вони не знаходилися, вести своє листування з Альянсом після попереднього узгодження з ЦК КП(б)У. Вважати за необхідне, щоб українські члени ЦК Альянсу, які вибули із складу кооперативних організацій від України, зносилися з органами Альянсу у звичайному порядку, залишаючи свою адресу для отримання матеріалів і запитів Альянсу за місцем знаходження організацій, представниками яких вони є в ЦК Альянсу”²². Конкретну лінію поведінки у взаєминах з керівництвом Альянсу українські кооператори мусили узгоджувати з керівництвом кооперативної секції Виконкому Комінтерну через голову радянського представництва у складі МКА В. Хінчука, що одночасно очолював один з російських кооперативних центрів²³. Ставлення ж керівництва російської кооперації до МКА добре ілюструє рішення правління російського центру сільськогосподарської кооперації, яке на своїй черговій сесії у 1925 р., відзначивши, що Альянс є вельми поміркованим і опортуністичним, рекомендувало “не захоплюватися надто цією організацією”²⁴. У січні 1925 р. “Інформаційний бюлетень” кооперативної секції Комінтерну опублікував матеріал, де різко критикувалася програма і діяльність МКА, а її керівники кваліфікувалися як “зрадники інтересів трудящих”. У відповідь ЦК МКА на своєму засіданні 30 січня 1925 р. розповсюдив заяву про недопустимість входження до Альянсу національних кооперативних організацій, які займають подібну позицію і фактично ведуть лінію на розкол міжнародного кооперативного руху. Вістря цієї заяви спрямовувалося насамперед проти московського представництва організацій споживчої кооперації в МКА, чіє керівництво було відоме безкомпромісним відстоюванням класової лінії в кооперативному русі. Керівник радянського представництва в МКА В. Хінчук у спеціальному листі з тактичних міркувань формально відмежувався від заяви кооперативної секції Комінтерну, підкреслюючи свою зацікавленість в єдності кооперативного руху і незалежність від позицій Виконкому Комінтерну²⁵.

Прикуте до імперської більшовицької колісничі, компартійне керівництво України зреагувало на заяву “Центросоюзу” телеграмою секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга на ім’я Сталіна. В ній говорилося, що заяву голови “Центросоюзу” з питання зв’язків російських кооперативів з кооперативною секцією Комінтерну можна розуміти як те, що “Центросоюз” та інші кооперативні організації ніякого відношення до секції Комінтерну не мають. “Я не пригадую, — писав Е. Квірінг, — будь-яких рішень з цього питання ЦК РКП(б), тому прошу повідомити, пройшли ці виступи Хінчука під контролем ЦК і чи є рішення про подальшу лінію в Альянсі. Це нам необхідно, оскільки в Альянс входять представники українських кооперативних центрів”²⁶. Після відповідного роз’яснення 26 квітня 1925 р. при ЦК КП(б)У була скликана нарада представників українських кооперативних організацій, що співпрацювали в МКА. На ній було прийнято рішення про підтримку заяви керівника радянського “Центросоюзу” і доручалося А. Гетлеру довести особисто до відома генерального секретаря МКА Г. Мея їх “одностайну думку з питання пояснень Хінчука”. Водночас зазначалося, що деякі члени МКА під прапором захисту Альянсу домагаються його розколу, використовуючи неперевірені дані²⁷.

У вирішенні зовнішньополітичних проблем українська делегація на конгресах та засіданнях МКА підтримувала міжнародні акції московського кооперативного керівництва. Проникнення “більшовицького духу” в кооперативне середовище Заходу турбувало помірковане керівництво

Альянсу. У зв'язку з заявою, зробленою від імені німецької групи в МКА І. Кауфманом ще на Стокгольмському засіданні виконкому МКА влітку 1924 р. про неправомірність радянського представництва в керівництві Альянсу, його генеральний секретар Г. Мей розповсюдив між національними кооперативними центрами спеціальний меморандум²⁸. Мей пропонував замінити окремі представництва кооперативних центрів радянських республік на єдине, оскільки, на його думку, “національні республіки СРСР, хоча номінально й організовані як самостійні держави, але не мають дійсної автономії і самостійності і фактично управляються єдиною вищою владою, що знаходиться у Москві”²⁹. Керівництво радянської кооперації, зацікавлене у збереженні і розширенні свого впливу у середовищі міжнародного кооперативного руху, відразу ініціювало колективну декларацію протесту від імені радянських кооперативних центрів, у тому числі і українського “Сільського господаря”. Підготовлена майстрами радянської казуїстики у Москві, декларація посилалася на ефемерне конституційне право вільного виходу кожної республіки із складу Радянського Союзу. Вказувалося на юридичну відмінність буржуазних федерацій, де відбувається процес поглинання центральною владою суверенних прав членів федерації, від становища в СРСР, який, “об'єднуючи у своєму складі різні національності, що прямують до соціалістичного устрою суспільства, зацікавлений не придушувати, а оберігати національну незалежність”³⁰. Тема представництва радянської кооперації в керівництві Альянсу гостро постала на засіданні ЦК МКА в Парижі 1925 р. В ході обговорення доповіді Г. Мея з цього питання представник України заявив, що вимога зменшення радянського представництва у складі ЦК МКА “ображає міжнародні кооперативні почуття” кооперативного населення СРСР. Від імені українських кооперативних центрів, грузинської організації “Цекавшарі”, вірменського “Айкопа”, азербайджанського “Азертирака” він звернувся до кооперативного форуму, прохаючи захистити права радянських кооператорів³¹. З метою спростування заяви Мея відносно залежності національних республік від Москви і національних кооперативних об'єднань від союзних керівних структур, ЦК МКА пропонувалося надіслати до України, Азербайджану, Вірменії та Грузії комісію для вивчення на місцях стану кооперативного руху і відносин між московським керівництвом та кооперацією в кожній з названих республік³². У результаті було затверджено компромісну резолюцію, згідно з якою зберігалася попередня квота представництва республік Радянського Союзу в ЦК Альянсу. Водночас виконкому МКА рекомендувалося не приймати до складу ЦК МКА нових членів від радянської кооперації.

Представники України були і надалі постійними учасниками форумів МКА. Так, в квітні 1927 р. за дорученням правління “Сільського господаря” його голова О. В. Одинцов взяв участь у роботі сесії Центрального комітету Альянсу в Брюсселі³³. Кооператори УСРР продовжували активно виступати на підтримку курсу радянського представництва в МКА, спрямованого на радикалізацію зарубіжного кооперативного руху. На XII міжнародному конгресі в Стокгольмі в серпні 1927 р., де гостро дебатовалося питання “комуністичної пропаганди” в МКА, з доповіддю про досягнення радянської національної політики та кооперативного будівництва в Україні виступив один з найстаріших діячів української кооперації М. Левицький, який брав участь у роботі ще II конгресу Міжнародного кооперативного Альянсу 1896 р.³⁴

У жовтні 1929 р. на сесії ЦК МКА в Лондоні радянські представники виступили з вимогами змінити діяльність Альянсу, які попередньо були затверджені Політбюро ЦК ВКП(б). МКА мав підтримувати класову бо-

ротьбу пролетаріату у всіх її проявах, співпрацювати з бойовими організаціями робітничого класу і “сприяти мобілізації широких мас проти усіх ворожих спроб імперіалістичних держав економічної і політичної блокади першої в світі робітничої держави — СРСР”³⁵. Зрозуміло, що реалізація цієї програми перетворювала б МКА в пряме знаряддя радянського зовнішньополітичного курсу.

Класово-пролетарська позиція представництва “Сільського господаря” в МКА посилилася у зв’язку з його входженням до кондової міжнародної селянської організації прокомуністичного спрямування — Селянського інтернаціоналу (Селінтерну). Практика перших років існування Селінтерну та діяльність його виконавчого центру — Міжнародної селянської ради (МСР) показала, що в умовах відливу революційної хвилі в країнах Європи скласти успішну конкуренцію традиційним селянським партіям і зорієнтованим на них громадським об’єднанням комуністично-політизованим осередки МСР не зможуть. За винятком люмпенізованих верств, ідея руйнівної революції не приваблювала клас сільських власників. Тактична лінія керівництва МСР, що передбачала залучення селянських партій до Селінтерну за умови очищення їх складу від “куркульських елементів” та об’єднання найбіднішого селянства в окремі організації була визнана неактуальною³⁶. В розрізі комінтернівської програми робітничо-селянського фронту було вирішено продовжувати роботу на основі конкретних економічних вимог, що висувалися на певному історичному відрізку усією селянською масою. Господарським прикриттям нової політичної парадигми МСР мали стати не класові, а селянські кооперативні організації. 9 березня 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) визнало доцільним заміну у складі Селянського інтернаціоналу комнезамів, сількомів та інших аналогічних організацій об’єднаннями сільськогосподарської кооперації³⁷.

Зміну тактичних установок зафіксував II пленум МСР (11—17 квітня 1925 р.), на якому були представлені 78 делегатів від селянських організацій 39 країн світу. Визнавши неефективність політики класового протистояння в селянському середовищі з наступним утворенням ліворадикальних селянських спілок, пленум зобов’язав прихильників Селінтерну працювати в уже існуючих селянських організаціях, створюючи і посилюючи в них ліве крило на базі кооперації. Гасла соціальної рівності повинні були стати на підґрунтя повсякденних економічних результатів, зрозумілих для більшості селян³⁸. Моделлю взаємин між прокомуністичним керівництвом Селінтерну і масами трудового селянства визначалося радянське село з його непівськими тенденціями. Характерно, що з доповіддю з кооперативного питання на пленумі виступив Г. Одинець, член президії МСР, який представляв в Селінтерні мільйонну організацію комнезамів України. В своєму виступі, узгодженому з компартійним керівництвом, Г. Одинець закликав відмовитися від прямої агітації за революцію і розпочати економічне завоювання селянських мас. “Перш за все, потрібно закликати селян до об’єднання в кооперацію, — заявив він. — Ми об’єднуємо селянство в масштабі СРСР в кооперацію. Але ми вважаємо, що нам потрібно об’єднати селянство в кооперацію у світовому масштабі... щоб наша кооперація перетворилася в кооперацію інтернаціональну, в сільський Кооперативний інтернаціонал, причому ми зможемо опускатися в самі низи, де працюють наші вороги і де ми повинні завоювати позиції”³⁹. Від імені селянських організацій СРСР Г. Одинець запропонував президії МСР виробити організаційні заходи по вступу всіх спілок селянської кооперації до Селінтерну⁴⁰.

Перенесення акцентів на кооперативний рух не змінювало більшовицької стратегії в діяльності Селінтерну, оскільки передбачалося збереження і посилення незаможницько-пролетарського проводу в кооперації, здійснення ідейного керівництва та соціального контролю над нею з боку класових організацій бідноти. Зробити кооперацію бідняцькою за соціальним складом можна було лише за умови її “виробничого перепрофілювання” в процесі тотальної колективізації. На практиці це означало експропріацію селянської власності та її примусову комунізацію в колгоспах. Зрозуміло, що цей шлях передбачав не розвиток кооперації як самодіяльного громадсько-господарського руху селянства, а її ліквідацію. Тим більше, що Сталін і його оточення зовсім не схильні були вважати неп політикою, прийнятою, за ленінським виразом, “всерйоз і надовго”. Вони згорнули її уже через чотири роки після вищезгаданих подій, ліквідувавши селянську кооперацію в СРСР.

Український центр сільськогосподарської та кредитної кооперації приєднався до МСР згідно з рішенням III зібрання уповноважених “Сільського господаря” від 1 квітня 1924 р., налічуючи на час вступу 62 сільгоспсоюзи, які в свою чергу об’єднували 3846 товариств з 378 646 фізичними членами та 2837 колективних господарств⁴¹. Керівництво Селянського інтернаціоналу використовувало переважно матеріальні засоби української кооперації, які отримувало у вигляді членських внесків, а також відрахувань “Сільського господаря” на розповсюдження видань Селінтерну, фінансування міжнародних пропагандистських кампаній, що проходили під егідою МСР⁴².

Водночас українські кооператори ставали учасниками чергових кампаній Міжнародного кооперативного альянсу. У 1923 р. МКА ухвалив проводити щорічно, в першу суботу липня, міжнародний день кооперації (МДК). Він мав демонструвати солідарність кооператорів усього світу і важливість кооперативної організації як засобу економічної емансипації працюючих і гарантії загальної миру. Долучаючись до цієї періодичної кампанії, керівництво радянської кооперації прагнуло використати її в своїх пропагандистських цілях, наповнюючи відповідним “революційним” змістом. Виконком Комінтерну у відозві з приводу проведення чергового міжнародного свята кооперації 3 липня 1926 р. наголосив, що в цей день “кооператори-реформісти шляхом демонстрацій і народних святкування спробують виявити економічні досягнення кооперативного руху”, і закликав пролетарів-кооператорів усіх країн “обернути кооперативний рух на знаряддя організованої волі пролетарських мас”, зробити кожного члена кооперації учасником класової боротьби⁴³. У зв’язку з цим у тезах агітпропу ЦК КП(б)У до Міжнародного дня кооперації вказувалося, що завдання, поставлені МКА, який “в більшості складається з соціалістів-угодовців”, полягали не тільки в тому, щоб демонструвати досягнення кооперації, але й у тому, щоб утримати широкі кола кооператорів від боротьби з капіталом⁴⁴. Для підготовки і проведення міжнародного дня кооперації в округах та районах України створювалися спеціальні комісії, до складу яких, поряд з кооперативними працівниками, входили представники партійних органів, профспілок, комнезамів та інших державно-громадських структур. Практичний перебіг в селах республіки кампанії, яка мала популяризувати ідею селянської кооперації, поширювати кращий вітчизняний та зарубіжний досвід, набував відповідного політико-пропагандистського характеру. Скликалися кооперативні з’їзди і зібрання, на яких, поряд з кооперативно-господарськими питаннями, розглядалися відмінності кооперації буржуазної і соціалістичної, влаштовувалися агіт-

суди над приватним господарюванням та торгівлею, велася посилена агітація за вступ селянства до колгоспів.

Проведення заходів, приурочених до Міжнародного дня кооперації, в міру згортання непу в СРСР усе більше передоручалося не кооперативним організаціям, а так званим класовим спілкам. Особливі надії покладалися компартійною верхівкою на профспілку сільськогосподарських робітників (Робітземліс), яка, об'єднуючи батрацтво, мала стати ударною силою виробничого кооперування селянських спілок сталінського зразка. Настанови, котрими повинні були керуватися профспілкові функціонери Робітземлісу, відверто характеризує обіжник Миколаївської окрпрофради, надісланий в липні 1929 р. до окружкому цієї профспілки: "Всі трудящі маси повинні зрозуміти в цей день величезну революційну роль Радянської кооперації в міжнародному кооперативному русі, а також в Міжнародному Альянсі, який об'єднує цей рух, показати ту зрадницьку роль, яку відіграє кооперація буржуазних країн, притупляючи класову свідомість робітників і допомагаючи капіталістам їх експлуатувати" ⁴⁵. В світлі цих настанов реалізувалася програма свята в селах округи. Старо-Кантакузівський сільробітком Робітземлісу відзначив МДК разом з комсомольськими, кооперативними та незаможницькими організаціями. На об'єднаному засіданні активу цих організацій 7 липня 1929 р. і на загальних зборах сільських мешканців були заслухані доповіді про відмінності радянської і буржуазної кооперації. Далі відбулася маніфестація, супроводжувана летучими мітингами ⁴⁶.

Характерно, що МКД проводився в Україні і після одержавлення кооперації СРСР, тобто ліквідації її як системи громадсько-господарських організацій. Виконання програми свята покладалося на спецкомісії при райвиконкомах під егідою КНС ⁴⁷.

Справжній авторитет серед кооперативних зарубіжних центрів, які входили до МКА, українська селянська кооперація завойовувала не політичними заявами і демонстраціями, а успішною діяльністю на ґрунті ділових господарсько-торговельних зарубіжних контактів, які розвивалися далеко не в ідеальних умовах. Українська кооперація в особі "Вукоопспілки" і Українбанку розпочала свою діяльність за кордоном ще у 1922 році. За її участю була відкрита торговельна контора в Берліні під назвою "Українська кооперація" ("Укркооп"). Після утворення Радянського Союзу Рада праці і оборони СРСР "дозволила" українській кооперації в особі об'єданого органу "Укркооп" мати при закордонних конторах російського "Центросоюзу" своїх представників, що повинні були узгоджувати свою роботу по імпорту продукції української кооперації з органами "Центросоюзу" за кордоном ⁴⁸. Таким чином, з перших кроків діяльності українських кооперативних представництв за кордоном вони розглядалися союзними директивними органами як підпорядковані центру філії. Це позбавляло їх ініціативи і самостійності і робило підконтрольними московським керівним кооперативним структурам. Господарсько-політична недоцільність такої лінії була очевидною навіть для компартійного керівництва України. 15 грудня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У висловилося за збереження самостійного представництва української кооперації за кордоном і доручило секретарю ЦК КП(б)У П. Любченку відстоювати це рішення в комісії ЦК РКП(б) ⁴⁹. Завдяки наполегливості республіканського партійного керівництва "Сільському господарю" разом з "Вукоопспілкою" і Українбанком було повернене право виходу на зовнішні ринки через нововідновлене товариство "Укркооп". Офіційно товариство одержало паритетні права з центрами російської споживчої та сільськогосподарської кооперації — "Центросоюзу" і "Сільськосоюзу". В грудні 1923 р.

в Лондоні було засновано об'єднане представництво українських кооперативних організацій в особі акціонерного товариства під назвою Українська кооперація Лімітед, або "Коопукр". Статут товариства, що об'єднувало "Сільського господаря", "Вукоопспілку" та Українбанк, було зареєстровано згідно з діючим в Англії законодавством про акціонерні товариства. Його послугами користувалися також спілки спеціалізованої сільськогосподарської кооперації — "Кооптах", "Добробут" та "Плодоспілка"⁵⁰. Спеціалізовані центри сільгоспкооперації, які входили до складу "Сільського господаря", успішно проводили зовнішньоторговельні операції. Завдяки високій якості продукції "Кооптах" уже в 1925 р. одержав у Лондоні кредит в 85 тис. ф. ст. У 1926 р. він завоював міцне становище на ринках Англії та Німеччини. Німецькі комерційні видання відзначали, що продукція "Кооптах" здобула настільки високе довір'я, що, не боячись втрат, німецькі реекспортери відправляли її до Швейцарії, Італії та Іспанії⁵¹. Збут продукції "Кооптах" на зовнішніх ринках Англії, Австрії, Німеччини дорівнював у 1926 р. 56 %, а у всесоюзному експорті — 33,8 %. На початок 1927 р. він зайняв перше місце серед експортерів сільгосппродукції як в Україні, так і по СРСР⁵². Успішно розвивали закордонні торговельні зв'язки й інші українські центри сільськогосподарської спеціалізованої кооперації. У 1926—1927 рр. товариство "Добробут" експортувало за кордон третину м'яса (369 620 пудів) і майже на 1 млн крб продавала в 1927 р. своєї продукції "Плодоспілка"⁵³. Всього за 1926—1928 рр. вартість експорту продукції "Кооптах" і "Добробуту" тільки на німецькі ринки зросла з 3,9 млн доларів США до 7 млн⁵⁴.

Поширеною формою зв'язку національних кооперативних центрів у рамках МКА був взаємний обмін делегаціями. Восени 1925 р., у зв'язку з оформленням контракту на постачання кооперативним спілкам УСРР сільськогосподарських машин, Україну відвідала австрійська кооперативна робітничка делегація. 29 листопада 1925 р. австрійські кооператори взяли участь у розширеній нараді спеціалізованих спілок "Сільського господаря". У своїх виступах на нараді гості відзначили, що ознайомлення із станом кооперативного будівництва в Україні переконало їх в необхідності встановлення нормальних ділових відносин між СРСР та Австрією. Керівник делегації — голова робітничого австрійського банку К. Лоренц — підкреслив зацікавленість кооперативного населення Австрії, що потерпало від кризи надвиробництва, в українських замовленнях. "Ми певні, — висловив він надію, — що зв'язки наші з вами будуть поволі і неухильно зростати. Ї це будуть зв'язки не капітала з капіталом, а кооперації однієї країни з кооперацією другої"⁵⁵. Проте розширенню ділового співробітництва українських кооперативних центрів з зарубіжними в ході обміну делегаціями істотно заважала прогресуюча політична заангажованість радянського кооперативного керівництва, що особливо виявлялося в трактуванні кооперативів, котрі знаходилися під впливом соціал-демократії, як "соціал-фашистських об'єднань". Так, у 1927 р., під час знайомства українських представників в МКА з діяльністю Райфайзенівського кооперативного союзу та Державної сільськогосподарської спілки в Німеччині, в приватних та офіційних розмовах вони висловлювалися про німецьких соціал-демократичних робітничих кооператорів як "найнебезпечніших ворогів радянської кооперації"⁵⁶. У серпні 1927 р., після Стокгольмського конгресу МКА, українська делегація у складі голови "Сільського господаря" Одинцова, члена правління Ціларіуса та редактора часопису "Кооперативне життя" Агуфа, знайомилася зі станом сільськогосподарської кооперації Швеції на прикладі Стокгольмської сільськогосподарської Централі — спеціалізованого кооперативного товариства молочарського про-

філю. Спостерігаючи функціонування технічних філій, сировинно-переробних пунктів Централі, українські делегати, як свідчать матеріали їх звіту, опубліковані в журналі “Коопероване село”, оцінювали шведський досвід з “класово-пролетарських позицій”. Вони засуджували практику розподілу голосів в правлінні за паями, що давало перевагу керівництву товариства, заможним господарям, звертали увагу на незадовільні умови побуту сільгоспробітників. Водночас українські делегати змушені були констатувати високу ефективність виробництва фермерських кооперованих господарств завдяки застосуванню машинної техніки, раціональній організації праці, особистій зацікавленості власників господарств у результаті діяльності кооперативів. Привернули увагу відвідувачів з України прості та ефективні організаційно-управлінські засади шведської кооперації. Один з членів делегації Ціларіус відзначав: “Хоча Централь спиралася на виробничі сили 100 “чесних” тис. шведських корів, вона містилася в маленькому помешканні з невеликою конторою всього 15—17 осіб. От де слід було б повчитися нашій кооперації, як організовувати службовий апарат, щоб він найменшим тягарем лягав на кооперативний обіг”⁵⁷.

У травні 1929 р. представники центральних кооперативних установ Західної України на запрошення керівництва радянської кооперації взяли участь у річних підсумкових зборах “Сільського господаря”. На засіданні спільної комісії кооперативних установ радянської України та Галичини, де “Сільський господар” представляли Одинцов і Скалига, було умовлено про постійний обмін делегаціями відповідних кооперативних центрів, їх офіційними виданнями, найважливішими постановами та інструкціями задля обопільного використання досягнень кооперативного будівництва в УСРР та на терені західноукраїнських земель⁵⁸. Західноукраїнські кооператори прибули до Шепетівки, де ознайомилися з кооперацією Шепетівської округи. В той же день вони виїхали до Києва, де були зустрінуті київськими кооператорами на чолі з одним з фундаторів української кооперації “артільним батьком” М. Левицьким. Наступного дня гості відвідали Інститут Т. Г. Шевченка, сільськогосподарський музей та академію. Відбулася низка мітингів та зборів, яким було надано демонстративно політичного характеру, з засудженням співробітництва ряду громадсько-політичних організацій Галичини з польськими урядовими колами. В Харкові зарубіжні делегати ознайомилися з роботою Українбанку, правління “Сільського господаря”, “Вукоопспілки”. Поряд з цим обговорювалися актуальні питання національної політики. Висловлюючи прагнення до об’єднання кооператорів усіх українських земель, голова кооперативного товариства у Львові Павликівський закликав до зруйнування кордонів між ними⁵⁹. Обговорювалися і практичні можливості надання радянською кооперацією через Лондонський банк кредитів західноукраїнським кооперативним товариствам. Справжні мотиви радянського кооперативного керівництва при цьому розкриває телеграма з грифом “таємно” Бюро управління представників української кооперації за кордоном до ЦК КП(б)У від 11 лютого 1929 року. В ній говорилося: “На нашу думку, можна було б їм (західноукраїнським кооператорам. — Авт.) видати 50 тисяч доларів банківського кредиту в Лондоні, за умови, якщо нам вдасться одержати ці гроші від англійської кооперації. Це було б вигідно, по-перше, через те, що ми не вкладаємо в це кредитування валюти, а одержимо її від англійської кооперації. По-друге, що галицька кооперація кредитувалася б не через гарантію польських банків, а через гарантію наших банків”⁶⁰.

Сценарій зустрічей зарубіжних робітничо-селянських кооперативних делегацій відпрацьовувався з перших років радянської влади. Напередодні відвідин України кооператорами Галичини була скликана спеціальна на-

рада при ЦК КП(б)У, на якій спільно з Державним політичним Управлінням (ДПУ) визначався механізм отримання інформації про осіб, співчуваючих більшовицькому режиму, в різних ланках кооперативного апарату західноукраїнських спілок, з метою створення в них комуністичної агентури. ДПУ мало забезпечити і необхідну дозовану інформацію для ознайомлення гостей з господарсько-політичним становищем на території радянської України⁶¹. Проте приховати реальний економічний стан українського села не вдалося. Він оцінювався делегатами, після повернення в Західну Україну, як вкрай важкий, що прямо пов'язувалося з соціалістичним експериментом, який найважчим тягарем лягав на плечі українського селянина. Не залишалася непоміченою і атмосфера загальної підозрливості та суспільної напруженості в УСРР. “Система комуністичної диктатури призвичаїла людей до мовчанки, — писала після повернення делегації в Західну Україну газета “Діло”. — Кожна людина замкнена в собі, а кожна розмова двох людей — розмова дипломатів. Село живе своїм окремим життям, уважаючи місто ворожим осередком. Життя — не життя”⁶². Протягом тижневого перебування на радянській території делегати, при зовнішній широті урочистих зустрічей, відчували “деяку зручно замасковану обмеженість рухів” у спілкуванні з кооперативною громадськістю УСРР. Ділові плідні контакти між кооперацією радянської України і Галичини були позбавлені перспективи і використовувалися компартійною верхівкою УСРР у пропагандистських цілях. Радянська кооперація доживала свої останні дні і наприкінці 1929 р. припинила своє існування як самодіяльна громадсько-господарська організація.

Саме в той час керівництво Альянсу концентрує увагу на проблемах розвитку сільськогосподарської кооперації. Міжнародна економічна нарада, скликала МКА в березні 1930 р., вказала на провідну роль сільгоспокооперації з її інфраструктурою кредитних, збуто-постачальних, виробничих товариств в раціоналізації аграрного виробництва і підвищенні життєвого рівня населення. В грудні цього ж року в Парижі під керівництвом члена виконкому МКА А. Тома була створена комісія по співпраці сільськогосподарської, споживчої та інших видів кооперації⁶³.

Радянське представництво категорично виступило проти цієї програми. На засіданні виконкому Альянсу в Лейпцізі в березні 1930 р. і на сесії МКА в Брюсселі в квітні 1931 р. керівник радянської делегації Варьяш закликав розірвати стосунки МКА з об'єднаннями сільгоспокооперації, оскільки інтереси останньої як “організації виробників протилежні інтересам робітничої споживчої кооперації”⁶⁴. Позиція радянського керівництва була зрозумілою. Адже саме під гаслом викорінення залишків капіталізму в соціально-економічній сфері радянського села здійснювалося нищення селянської кооперації в СРСР. Згадані події розгорталися на тлі загострення відносин між керівництвом Комінтерну і МКА. В таємній інструкції кооперативної секції Комінтерну зарубіжним представництвам від 3 лютого 1930 р. про тактику комуністів в МКА вказувалося, що радянська кооперація повинна перейти від тактики пропозицій до тактики “клас проти класу” і “відверто закликати широкі маси кооператорів до боротьби” проти керівництва Альянсу⁶⁵. Втім до повного розриву тоді не дійшло. Сталінське керівництво було зацікавлене в збереженні своєї агентури в найбільшій міжнародній організації, що знаходилася поза контролем Комінтерну. У свою чергу у провіді МКА враховували, що внесок радянської кооперації до бюджету Альянсу становив на 1930 р. 3600 ф. ст., або 48 % від суми усіх членських внесків⁶⁶.

Лише пізніше, в грудні 1935 р. часопис МКА “Review of international cooperation” опублікував статтю генерального секретаря Альянсу Г. Мея

під характерною назвою “Куди прямує радянська кооперація?”. В ній доводилося, що господарське життя в СРСР організується не на демократичних, а адміністративних засадах, а декларації компартійного керівництва про задоволення постійно зростаючих запитів колективізованого села — це ширма, яка приховує остаточне згасання кооперативного руху в СРСР⁶⁷.

У підсумку можна відзначити, що прагнення радянського керівництва до розширення впливу на широкі демократичні верстви за “червоним” кордоном і наявність в УСРР специфічно селянських господарсько-громадських організацій зумовили участь останніх в Міжнародному кооперативному Альянсі — найчисленнішому світовому об’єднанні, що не підлягало контролю Комінтерну. Повагу міжнародної громадськості українська кооперація здобула своєю господарською діяльністю. В той же час радянське кооперативне представництво в МКА, жорстко регламентоване партійними інструкціями, домагалася від керівництва Альянсу відмовитися від традиційного політичного нейтралітету і вступити на шлях класової боротьби, що вело до постійних колізій у взаєминах українських та зарубіжних кооперативних об’єднань.

¹ Сільський господар. — 1922. — № 3-4. — С. 3, 4.

² Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ), ф. 506, оп. 1, спр. 29, арк. 35, 36.

³ Вся кооперація. Ежегодник для кооператоров и хозяйственников. — М., 1929. — С. 361.

⁴ В а р ь я ш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперація. — М., 1926. — С. 17.

⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 1.

⁶ Там же, арк. 3, 4.

⁷ РДАСПІ, ф. 506, оп. 1, спр. 176, арк. 9.

⁸ Там же.

⁹ З а р у д н и й С. Кооперативний інтернаціонал: Міжнародний кооперативний союз. — Харків, 1929. — С. 19.

¹⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 3, 4.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОУ), ф. 807, оп. 1, спр. 15, арк. 284, 288.

¹² Там же, арк. 293.

¹³ Бюллетень кооперативной секции Коминтерна. — 1924. — № 12. — С. 12.

¹⁴ Більшовик. — 1924. — 10 вересня.

¹⁵ Кооперативный бюллетень. — 1924. — № 36. — С. 38.

¹⁶ Бюллетень кооперативной секции Коминтерна. — 1924. — № 12. — С. 25.

¹⁷ РДАСПІ, ф. 506, оп. 1, спр. 113, арк. 23; Бюллетень кооперативной секции Коминтерна. — 1924. — № 12. — С. 29, 32.

¹⁸ ЦДАВОУ, ф. 807, оп. 1, спр. 15, арк. 301, 302.

¹⁹ Там же, арк. 38.

²⁰ М а р о ч к о В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.). — К., 1995. — С. 108, 110.

²¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 57, 58.

²² Там же, арк. 76.

²³ Там же, арк. 4.

²⁴ Сельскохозяйственная кооперація и “Сельскосоюз”. Итоги и перспективы XV сессии Совета “Сельскосоюза”. — М., 1925. — С. 227, 228.

²⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 20.

²⁶ Там же, арк. 53.

²⁷ Там же, арк. 66.

²⁸ РДАСПІ, ф. 506, оп. 1, спр. 176, арк. 10.

²⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 81.

³⁰ Там же, арк. 81, 82.

³¹ ЦДАВОУ, ф. 807, оп. 1, спр. 16, арк. 134—137; Кооперативный бюллетень. — 1926. — № 31. — С. 3, 4.

- ³² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2098, арк. 89.
³³ ЦДАВОУ, ф. 290, оп. 5, спр. 69, арк. 18.
³⁴ Международная кооперация. — 1927. — № 9-10. — С. 15—17.
³⁵ РДАСПІ, ф. 506, оп. 1, спр. 104, арк. 15, 27, 29.
³⁶ Там же, ф. 535, оп. 1, спр. 36, арк. 11.
³⁷ Там же, спр. 72, арк. 15.
³⁸ Там же, спр. 61, арк. 25, 26.
³⁹ Там же, спр. 17, арк. 194, 195.
⁴⁰ Там же, арк. 197.
⁴¹ Там же, спр. 51, арк. 191.
⁴² Сільський господар. — 1924. — № 6. — С. 25; 1925. — № 3-4. — С. 53.
⁴³ Там же. — 1926. — № 12. — С. 20, 21.
⁴⁴ Там же. — № 10-11. — С. 72.
⁴⁵ Держархів Миколаївської області, ф. Р-1302, оп. 1, спр. 37, арк. 95.
⁴⁶ Там же, арк. 100.
⁴⁷ Держархів Харківської області, ф. Р-846, оп. 4, спр. 44, арк. 297.
⁴⁸ Вестник ЦИК, СНК и СТО СССР. — 1923. — № 7. — С. 128.
⁴⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 24, арк. 133.
⁵⁰ ЦДАВОУ, ф. 807, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 2.
⁵¹ М о р о з о в А. Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. — Черкаси, 1993. — С. 182.
⁵² ЦДАВОУ, ф. 290, оп. 4, спр. 31, арк. 50, 52; спр. 19, арк. 167.
⁵³ Коопероване село. — 1927. — № 7-8. — С. 47; ЦДАВОУ, ф. 290, оп. 7, спр. 911, арк. 294.
⁵⁴ М о р о з о в А. Г. Назв. праця. — С. 184.
⁵⁵ Сільський господар. — 1925. — № 24-25. — С. 81.
⁵⁶ Коопероване село. — 1928. — № 11-12. — С. 73.
⁵⁷ Там же. — С. 62—73.
⁵⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2984, арк. 5.
⁵⁹ Там же, арк. 7, 8, 12.
⁶⁰ Там же, арк. 10.
⁶¹ Там же, арк. 3.
⁶² Там же, арк. 12 зв.
⁶³ РДАСПІ, ф. 506, оп. 1, спр. 113, арк. 30, 31.
⁶⁴ Там же, арк. 105; спр. 127, арк. 3.
⁶⁵ Там же, спр. 113, арк. 9, 10.
⁶⁶ Там же, арк. 108.
⁶⁷ Там же, спр. 175, арк. 50, 52.

В. М. НИКОЛЬСЬКИЙ (Донецьк)

Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні

Автор робить спробу дослідити політичні репресії щодо конкретних національних груп України на основі аналізу кількісних статистичних показників, які характеризують відповідні процеси та їх наслідки.

Вивченню національних моментів у політичних репресіях допомагає відповідна література^{1–8}.

Аналіз історіографії проблеми дає можливість зробити такі висновки.

По-перше, сьогодні в історичній літературі відсутні дослідження, що ґрунтуються на статистико-демографічному матеріалі, в яких би було з'ясовано реальну спрямованість політичних репресій щодо окремих національних груп населення України. По-друге, немає також комплексних узагальнюючих праць з аналізом національних аспектів політичних репресій як явища.

Джерельною базою дослідження є шість груп документів. Перша — директиви центральних органів НКВС, які регламентували проведення